

ВІДГУК

про дисертаційну працю Паук Марини Михайлівни

“Синтаксис і семантика обмежувальних синтаксем в українських прислів'ях”, виконану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 — українська мова

(Київ, 2018. — 210 с.)

Рецензована дисертаційна праця присвячена описові репертуару препозитивних синтаксем із ознаками детермінантів (топиків) у складі українських прислів'їв, репрезентованих простими реченнями.

Визнання семантики прислів'їв афористичною за своєю природою спонукало Марину Михайлівну Паук до пошуку відповіді на запитання про спосіб її реалізації в структурі аналізованих конструкцій. Дослідниця переконливо обґрунтовує твердження, що афористичність прислів'їв, яка полягає у вираженні в образній формі типових відношень дійсності, формується зазвичай не всередині елементарного речення, а за його межами, тобто в неелементарній реченнєвій конструкції поєднанням смислу предикативного центру зі смисловим наповненням окремих другорядних членів речення. Такі висновки увиразнюють актуальність досліджуваної проблеми — семантики і синтаксису конструкцій, що виконують обмежувальну функцією в українських прислів'ях. Семантичні й граматичні особливості обмежувальних синтаксем, функційний синкретизм цих конструкцій вияскравлюють їх на тлі традиційної рубрикації синтаксичних компонентів речення. Використання різноманітних обмежувачів сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою паремій, визначено одним із провідних принципів побудови українських прислів'їв.

Пропонований аналіз обмежувальних синтаксем, які розвивають у структурі прислів'їв топикові функції, процесів дуплексивізації таких синтаксем, чинників, що сприяють або перешкоджають розвиткові в синтаксем обмежувальних функцій визначають новизну дослідження, яка видається незаперечною. Уперше здійснено спробу формування інвентаря обмежувальних синтаксем у складі українських прислів'їв.

Матеріалом дослідження послуговувало близько півтори тисячі українських прислів'їв — паремії, розміщені в трьох збірках: «Українські прислів'я та приказки». К., 1984. 391 с.; «Українські приказки, прислів'я, і таке інше». К., 1993. 764 с.; «Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру». К., 1990. 528 с. Утім, як зазначає авторка, основне джерело — перша збірка.

Запропонована методика дослідження релевантна для опису процесів набуття синтаксемами у складі прислів'їв детермінантних (топікових) ознак та аналізу взаємодії обмежувальних синтаксем із предикативною основою прислів'їв. У дисертації послідовно застосовано задекларовану методику трансформаційного аналізу, яка забезпечує обґрунтовані висновки.

Впадає в око ретельність опрацювання дисертанткою науково-теоретичної лінгвістичної літератури з проблеми дослідження, що послуговувало належним підґрунтям для подальшого наукового пошуку, формулювання власних наукових позицій.

Зміст та структура роботи детерміновані логікою дослідження. Відповідно до мети й поставлених завдань розпрацьовано теоретичні засади синтаксичного членування речення, питання синтаксичної й семантичної кваліфікації обмежувальних синтаксем.

Аналізуючи принципи побудови українських прислів'їв у п.1 першого розділу дисертації «Теоретичні питання лінгвістичного опису обмежувальних синтаксем у структурі українського прислів'я», авторка наголошує на особливостях випрацьованої методики аналізу, зокрема системному підході, який ґрунтується на ієрархічно пов'язаних уявленнях про структуру, семантику, культурологічний потенціал і особливості функціонування паремійного фонду української мови, наголошує на неможливості заступлення комплексності аналізу механічним поєднанням різних напрямів опису.

Аналіз центральних та облігаторних ознак прислів'їв (на синхронному рівні прислів'я сприймається як стійкий вираз, виражене реченням (простим або складним), є судженням, що узагальнює народний досвід, має образний, афористичний характер) уможливив висновок про наявність різної модальної інтерпретації структурно однотипних конструкцій, представлених простими

реченнями і реченнями-прислів'ями. Денотат ментальної діяльності мовця в згаданих конструкціях суттєво відрізняється: у звичайних реченнях — це відношення в дійсності, у прислів'ях — знання народних узагальнень. Цю особливість яскраво продемонстровано на прикладі прислів'їв із присудками в наказовому способі. Модальність загальноприйнятого судження зумовлює трансформацію семантики наказовості, яка пов'язана з формами наказового способу, у семантику необхідності. Спостереження щодо особливостей експлікації модальності в прислів'ях є важливими для подальшого аналізу, оскільки модальність зумовлює специфіку їх предикатної й аргументної семантики. Зокрема невизначеність суб'єкта-творця зумовлює нереферентність як аргументів ситуацій, названих у прислів'ях, так і всієї ситуації в цілому; у складі прислів'їв денотати предикатів не лежать на часовій осі, а передають узагальнені прояви, абстраговані від реальної дійсності, які не пов'язані з реальністю відношеннями прямого відбиття ситуацій.

Марина Михайлівна вказує на особливості модальної, синтаксичної й семантичної будови прислів'їв, що демонструють афористичність. За вмотивованими висновками дисертантки афористичність прислів'я виникає внаслідок «несподіваного» об'єднання в рамках вислову двох пропозицій (більшість прислів'їв авторка витлумачує як поліпредикатні утворення): експліцитної в предикативній основі та імпліцитної, маніфестованої актуалізованими препозитивними членами речення. Парадоксальність прислів'їв авторка пояснює їх семантикою, яка полягає насамперед у нереферентності паремійних висловів.

З огляду на те, що процес створення паремійного вислову передбачає трансформацію категоричних загальних суджень у некатегоричні, М. М. Паук проаналізувала стратегії побудови прислів'їв, зокрема визначила найпоширеніший спосіб подолання категоричності — уведення в прислів'я членів речення, які обмежують умовний простір реалізації судження, що міститься в предикативній основі; виокремила диктальний тип обмеження, який позначає умовний простір дійсності, що в його межах реалізується зв'язок суб'єкта і його предикативної ознаки. Диктальний тип репрезентований двома великими групами

обмежувачів. Як зауважує авторка, прислів'я з модальними обмежувачами не мають такого структурного й семантичного розмаїття, оскільки обмеження категоричного загального судження, що міститься в предикативній основі, відбувається за рахунок звуження кола осіб, які поділяють його чи продукують таке судження.

Висновки про роль актуалізованих обмежувачів, які мають специфічні формальні ознаки, своєрідні граматичні властивості, пов'язані з синкретизмом граматичних значень, наявністю транспозиційних переходів, у формуванні афористичності паремій, важливі для подальшого розпрацювання теорії граматики.

Розв'язання поставлених завдань передбачало і розпрацювання метамови опису обмежувальних синтаксем, передовсім через дискусійність понять, якими послуговується дисертантка, зокрема «детермінант», «дулексив», чи багатозначність, наприклад, терміна *топiк*, чи синонімії термінів *лімітативні детермінанти* — *топiки*. Зазначимо, що дослідниця віддає перевагу поняттю «топiк», оскільки це поняття вможливує уналежнення до аналізованих синтаксем не лише формально другорядних членів, а й підметів, наприклад, у пареміях зразка *Ситий голодного не розуміє*. У тексті дисертації натрапляємо на непослідовне називання функції топiка — *упакування / «упакування», пакування / «пакування», обгортка / «обгортка»*.

Другий — шостий розділи дисертації присвячені аналізу здатності препозитивних синтаксем у формах непрямих відмінків (родового, давального, знахідного, орудного, місцевого) набувати в складі прислів'їв обмежувальних функцій. Розділи мають однотипні назви, структуровані за ознакою *синтаксеми безпрійменникових / прийменникових форм відмінків* (окрім третього розділу).

Докладний аналіз потенційних трансформацій прислів'їв уможливив виокремлення розмаїття обмежувачів сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою, а також способів уведення цих обмежувачів у структуру речення. Дисертантка встановила найпоширенішу групу — це атрибутивні обмежувачі, вказала на частотність семантичного розщеплення препозитивних словоформ (зазвичай субстантивованих прикметників). Синтаксичні особливості

(структура речення, модальність) та семантичні (референтність/нереферентність, належність позначуваного в реченні до судження та ін.) чинники значною мірою зумовлюють здатність синтаксем набувати обмежувальних функцій. Марина Михайлівна визначила також і синтаксеми, які найменш налаштовані на передавання обмежувальних функцій, — це суб'єктні синтаксеми, репрезентовані трьома розрядами, а також умови (за визначенням аспірантки *жорсткі*) набуття суб'єктними синтаксемами функції обмеження — іменники, що мають яскраву ознаковість у семантиці, або наявність означень, що обґрунтовано в цьому розділі дисертації «Словоформи називного відмінка з обмежувальними функціями в складі українських паремій». Авторка визначила й схарактеризувала різноманітні модифікації суб'єктних синтаксем та інших менш поширених (каузативи, директиви, фінітиви та ін.). До потенційно налаштованих через свою семантику синтаксем на виконання обмежувальних функцій уналежнено синтаксеми зумовлювальної відсутності, авторизатори, критерії оцінки, суб'єктні локуси, суб'єкти-учасники подій, синтаксеми способу дії, посесивні суб'єкти, локативи, темпоративи, кондиціональні каузативи.

Ґрунтовний аналіз досліджуваного матеріалу вможливив розпрацювання теоретичних положень, що дозволило поглибити уявлення про синтаксемний склад української мови. Узнявши за основу теоретичні підходи В. М. Бріцина до формально односкладних речень, дослідниця декларує можливість зміни синтаксемної функції з об'єктної на суб'єктну в прислів'ях, предикативна основа яких з формального погляду є елементарним односкладним реченням. Зокрема, зміну синтаксемного значення форми, яке полягає в перетворенні її на суб'єкт предикативної характеристики, засвідчують логічні запитання, напр., до прислів'я, вираженого узагальнено-особовим реченням з препозитивною синтаксемою у формі безприйменникового знахідного відмінка *Сироту лають і б'ють, а плакати не дають — Який сирота?* На думку Марини Михайлівни, і препозитивні форми родового безприйменникового, які в узагальнено-особових реченнях набувають ознак предикативно характеризованого компонента, на семантичному рівні потрібно уналежнювати до суб'єктів-носіїв предикативної квалітативної ознаки. Необхідність такої синтаксемної характеристики

аналізованого родового безприменникового авторка демонструє неможливістю формулювання запитання *Що не зробиш з деревом?* до прислів'я *Старого дерева не випрямиш* і, навпаки, природністю запитання *Яка ознака притаманна дереву?* Закономірності рангового підвищення синтаксеми і перетворення її на суб'єкт квалітативної характеристики застосовні й до безособових речень. Тож дослідниця в такий спосіб скоригувала традиційні погляди на систему значень відмінкових словоформ.

Заслуговують на увагу міркування авторки щодо вторинності функцій давального суб'єкта та давального об'єкта, обґрунтування співіснування трьох типів синтаксемних функцій — суб'єктної, об'єктної, адресатної (адресатну функцію дослідниця вважає суміжною з об'єктною). Імпонує те, що Марина Михайлівна, вмотивовуючи ту чи ту наукову позицію, що не збігається із традиційним потрактуванням, демонструє глибокі теоретичні знання.

Аналізові прислівникових і числівникових препозитивних синтаксем, яких зафіксовано порівняно небагато (прислівникові форми — у 36 прислів'ях, числівникові синтаксеми — у 47 прикладах), авторка присвятила восьмий розділ. Зокрема визначено найпоширеніші обмежувальні прислівникові синтаксеми, що передають часове значення, а також вказано на здатність виконувати обмежувальну функцію (щоправда зрідка) обмежувального каузатора й обмежувального квантитатива. Більшість числівників за спостереженнями Марини Михайлівни виступають квантитативами при підметах, актуалізація квантитатива і набуття обмежувальних функцій відбувається в прислів'ях, у яких квантитативну функцію виконує числівник *один*.

Дослідження значного за обсягом фактичного матеріалу та ретельний аналіз препозитивних словоформ у складі прислів'їв, виражених простими реченнями, послугували надійним підґрунтям для поглиблення уявлень про синтаксемний склад української мови, зокрема виділення нових синтаксем та докладнішої рубрикації наявних.

Не викликає сумніву достовірність висновків дисертаційної праці, які повною мірою віддзеркалюють основні завдання.

Імпонує те, що Марина Михайлівна чітко окреслила перспективу подальших наукових пошуків і визначила найближчі завдання щодо опису обмежувачів — аналіз прислів'їв, виражених складними реченнями.

Природно, що новаторська праця, об'єктом аналізу якої постав такий цікавий і водночас складний матеріал — українські прислів'я, викликала деякі міркування і роздуми.

1. Зауважимо, що третій розділ дисертації «Синтаксеми давального відмінка» присвячено лише синтаксемам у формі давального безприйменникового відмінка, що їх проаналізовано на основі зібраного фактичного матеріалу — 138 прикладів із препозитивними синтаксемами, утвореними на базі іменників і займенників у давальному відмінкові. Імовірно, позиція авторки зумовлена відсутністю прикладів в аналізованих джерелах. Однак вважаємо, що варто було б окреслити і проблему давального прийменникового. Відомо, що це питання було дискусійним упродовж тривалого часу (Є. К. Тимченко, І. Г. Матвіяс та ін.). І. Р. Вихованець у монографії «Прийменникова система української мови» (якої немає в спискові використаної літератури) називає низку прийменників (*завдяки, всупереч, наперекір, назустріч, навстріч, вслід (услід), на (у) протизвагу, навздогін, навперейми, наперекір*, а також архаїчний *к*), які можуть пов'язуватися з давальним відмінком. Такий підхід посприяв би і логічному структуруванню дисертації, оскільки в цьому розділі немає жодного структурного підрозділу, окрім висновків до розділу.

2. Аналізуючи прийменниково-відмінкові форми тієї чи тієї синтаксеми у відповідних підрозділах дисертації варто було б і послідовно схарактеризувати потенційну сполучуваність непрямих відмінків із прийменниками і зафіксовані вживання прийменниково-відмінкових форм, а не обмежитися згадкою про таке співвідношення лише в другому «Синтаксеми родового відмінка» (щодо синтаксем на базі родового відмінка з прийменником *від*) та шостому «Синтаксеми форм місцевого відмінка» розділах. Зокрема зазначено, що потенційно місцевий відмінок сполучається з п'ятьма прийменниками (*в (у), на, при, по, о (об)* в препозиції, а в складі прислів'їв лише з трьома прийменниками. Такі зауваги щодо інших непрямих відмінків посприяли б докладнішому

системному описові синтаксем. Адже за підрахунками І. Р. Вихованця, напр., орудний відмінок виявляє потенційні можливості сполучуваності із 27 прийменниками (у дисертації проаналізовано лише 3 із 6 первинних), знахідний — 19 (проаналізовано — 5), родовий — 36 (проаналізовано лише 7 із 15 первинних). Окрім того, поза увагою дослідниці виявилось сполучення орудного відмінка з прийменником *за* (*За малим поженешся — велике загубиш; За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим молодіє; За дурною головою і ногам нема спокою; За чужим столом не махай постолом*).

3. У дисертації лише спорадично натрапляємо на зауваги щодо функціональних еквівалентів тих чи тих синтаксем (рівнозначних чи факультативних у межах форм різних відмінків, напр., знахідний відмінок з прийменником *в(у)* (основний) та родовий відмінок з прийменником *до* (факультативний) або різних прийменникових форм того самого відмінка, напр., знахідний відмінок з прийменником *в(у)* та знахідний відмінок з прийменником *на*, у яких розподіл форм залежить від лексико-семантичних особливостей залежного іменника). Окремий підрозділ, присвячений цій проблемі, чи імплементовані в наявні підрозділи зауваги-спостереження щодо функціональних відповідників увиразнили б цінність рецензованого дослідження.

4. У сучасній українській літературній мові найтиповішим для знахідного відмінка з прийменником *в(у)* вважають вираження просторового значення — спрямованого руху всередину простору або предмета (див. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. К., 1971). За спостереженнями дисертантки найбільше фіксацій прикладів припадає на випадки реалізації синтаксеми темпоратив 2, яка виконує функцію «приурочування повідомлення до часу через (а) позначення часового відтинку, (б) позначення природного або суспільного явища, (в) позначення віку особи» (с. 122). Такі синтаксеми мають велику кількість функціональних еквівалентів (місцевий відмінок з прийменниками *в, на*, орудний з прийменником *під час*, родовий із прийменником *за*), які є лексико-комбінаторними функціональними еквівалентами конструкції *знахідний відмінок із прийменником в(у)*. А менш частотною за опрацьованим матеріалом виявилася функція

директива (напря́м дії, руху всередину, у межі чогось). Авторка виокремлює лише дві синтаксемні функції препозитивних форм знахідного з прийменником *в* (*у*), однак цій конструкції властиві й інші типи, наприклад, значення місця (*у хвіртку*), інструментальне значення (*у долоні*), спосіб дії (*поклонився в ноги*), міри (*у сто раз гірший*). З-поміж синтаксем, що позначають напря́м дії, руху всередину, у межі чогось Марина Михайлівна наводить прислів'я *В панські ворота широко увійти, та вузько вийти*, у якому директив є транзітером. Припускаємо, що це прислів'я демонструє інший тип відношень — значення місця. Залежний іменник означає обмежений відрізок простору (отвір), через який відбувається рух. З-поміж прикладів, що демонструють каузатив — синтаксему, що позначає переважно абстрактні сутності, що є причиною-підставою дій, пов'язаних із вдячністю, похвалою, винагородою або засудженням, у яких каузативи не виявляють здатності перетворюватися на обмежувальну топікову синтаксему, натрапляємо на приклад із залежним іменником, що означає ціну, напр., *За гроші і ніп поцілує* (с. 124). Припускаємо можливість такої трансформації: *Якщо за гроші, то і ніп поцілує*, що вказує на потребу докладнішої диференціації таких синтаксем.

Висловлені міркування не применшують цінності рецензованого дослідження, зміст якого відображений в авторефераті, що відбиває основні положення дисертації. Список фахових публікацій та перелік конференцій, у яких брала участь дисертантка, підтверджують надійну апробованість отриманих результатів.

Рецензована дисертація — завершене, цілісне самостійне дослідження, у якому отримані нові науково обґрунтовані результати, що створюють теоретичне підґрунтя для типологічних описів паремій на матеріалі інших мов, відкривають перспективи для подальших напрацювань із теорії синтаксису, зокрема класифікації членів речення. Теоретичні узагальнення випливають із ґрунтовного аналізу значного за обсягом фактичного матеріалу й достатньо аргументовані. Матеріали дисертації варто використати для написання підручників та посібників, у створенні спецкурсів і спецсеминарів з актуальних проблем синтаксису, лексикології й лексикографії, для укладання словників українських прислів'їв.

Дисертація Марини Михайлівни Паук «Синтаксис і семантика обмежувальних синтаксем в українських прислів'ях» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент —
кандидат філологічних наук, доцент
заступник директора з наукової роботи
Інституту української мови НАН України

Н. Г. Горголюк

Власноручний підпис: Н. Г. Горголюк
засвідчує: учений секретар Інституту
української мови НАН України
кандидат філологічних
наук В. О. Аршак
"3" травня 2018 р.

Підпис надіслано до секретаря 03.05.2018р.
Учений секретар В. О. Аршак